

Октавија И. Неделку¹
Универзитет у Букурешту²
Факултет за стране језике и књижевности
Департман за руску и словенску филологију

УДК 821.163.41.09 Црњански М.
821.163.41.09 Манојловић Т.

Лидија В. Чолевић
Универзитет у Букурешту
Факултет за стране језике и књижевности
Департман за руску и словенску филологију

ДУХ СРПСКЕ МОДЕРНЕ У ТЕМИШВАРУ ТОДОР МАНОЈЛОВИЋ И МИЛОШ ЦРЊАНСКИ

Тодор Манојловић и Милош Црњански стваралачки идентитет од првих корака налазе у разнородности културних миљеа који су их формирали: српском, мађарском, немачком, британском, италијанском и румунском. Будући да се писало о Милошу Црњанском у Темишвару, покушали смо да осветлимо у којој мери је боравак Тодора Манојловића у Румунији био подстицајан и судбоносан и ударио печат његовом целокупном стваралаштву.

Кључне речи: Тодор Манојловић, Милош Црњански, Темишвар, европска модерна.

Румунски вишејезички и мултикултурални простор Темишвара који је одувек био јака српска енклава, културно прибежиште учених Срба и зона аутентичних литерарних контаката оставио је трага на живот и поетику значајних личности српске књижевне мисли које су се одвајкада ређале и смењивале у овој вароши. Главни иницијатори културних и књижевних промена којима су се отварала нова раздобља били су управо „писци путници“. Колико је био велики интерес за Темишвар довољно нам говоре само нека имена из круга српских интелектуалаца и уједно познавалаца румунске историјске прошлости и културе: Доситеј Обрадовић (1739–1811), Јоаким Вујић (1772–1847), Вук Стефановић Караџић (1787–1864), Димитрије Тирол (1793–1857), Милован Видаковић (1780–1841), Јован Стерија Поповић (1806–1856), Јаков Игњатовић (1822–1889), Бранко Радичевић (1824–1850), Јован Ђорђевић (1826–1900), Ђура Јакшић (1832–1878), Војислав Илић (1862–1894), Тодор Манојловић (1883–1968), Милош Црњански (1893–

¹ cnedelcu2004@yahoo.com, lidijacolevic@yahoo.com

² Рад је настао у оквиру пројекта *Истраживање културе и историје Срба у Румунији* који спроводи Центар за научна истраживања културе Срба у Румунији.

1977), Бошко Токин (1894–1953), Душан Васиљев (1900–1924) и др. У духовном формирању поменутих стваралаца пресудна су била мисионарска „књижевна путовања“. Оно што их је повезивало била је отвореност према суседним народима - Румунима. Иако су понекад путовања била у драматичним околностима то није спречавало ауторе да их преточе у истински естетски доживљај. Према речима Јована Деретића „духовни географизам испуњава целу српску књижевност“ [Деретић, 2016: 260], а посебну групу у оквиру истог чине тзв. „песничка путовања“.

Иако је Тодор Манојловић био десет година старији од Милоша Црњанског, из више разлога ову двојицу духовних сродника, пореклом из северних, *аустроугарских крајева*, треба спомињати заједно. Реч је о „песницима другог таласа српског модернизма, експресионизма“ [Живковић, 1998: 228] који су својим деловањем на данашњој румунској територији остали у трајном сећању као признати и потврђени познаваоци румунске и европске културе. Двојица Војвођана, родом из Баната као земљаци и књижевни потомци „најзначајнијег путника у нашој књижевности - Доситеја“ [Деретић, 2016: 178], били су припадници космополитског века. Загледани у даљине, опседнути путовањима и опчињени географским именима, били су отворени према вредностима туђих култура. Према Румунима, нарочито, гаје искрену симпатију.

Животну и стваралачку путању Тодора Манојловића везујемо за српски, немачки, румунски, мађарски, италијански и француски језик на потезу Велики Бечкерек у Војводини – Будимпешта – Нађварад – Темишвар – Арад. Након Првог светског рата Тодор Манојловић живео је у Београду, Новом Саду и Зрењанину. На његовој животној путањи нашле су се и друге значајне одреднице као што су Крф, Минхен, Базел, Петроград, Фиренца које су определиле Манојловића да све те различитости које су формирале његову личност унесе у српску културу.

Искуство стечено у Нађвару (данас Орадеа Маре у Румунији) и Темишвару, било је толико драгоцено и опредељујуће за књижевно-поетски и преводилачки опус Тодора Манојловића. У Румунији је Тодор Манојловић „први пут осетио пријатан, освежавајући дах европске модерне“ [Немет, 2015: 5].

Изузев неколико напомена Иве Мунћана, конкретно краћи или дужи боравак Тодора Манојловића у Румунији, прошао је незапажено од стране проучавалаца српско-румунских односа. Разлог овакве ситуације можда је у чињеници што је стваралачки опус Тодора Манојловића дуго био на рубовима српске књижевности. За промену оваквог стања свакако су заслужни: Марко Недић, Жељко Ђурић, Радомир Вучковић, Михајло Пантић, Миливој Ненин и др.

У Темишвару ће Тодор Манојловић („српски Хуго Фридрих“ како су га прозвали савременици) радити као новинар, позоришни и музички кри-

тичар за немачки лист „*Neue Temeswarer Zeitung*“ у периоду од 1911. до 1912. године. Да је недовољно истражен период Тодора Манојловића везан за Темишвар потврђује Миливој Ненин, који тврди да је у поменутом листу из 1911/1912 забележена само једна песма у преводу Тодора Манојловића [Ненин, 2006: 70]. Манојловић у Темишвару углавном проводи време у круговима авангардних мађарских уметника и књижевника. Тамо преводи српске песме на мађарски и немачки језик, а више његових оригиналних песама објављено је на немачком језику. У *Летопису Матице српске* из 1913. године изашло је 12 Адијевих песама у српском преводу у прози.

Период у коме су живели и стварали Тодор Манојловић и Милош Црњански, дакле, време Балканских ратова, Првог светског рата и нешто касније Другог, такође је време када је српска нација била угрожена, егзистенцијално, као и у погледу своје културе. Обојица су у време превредновања културне баштине из развијених европских земаља стигли почетком прошлог века у нашу средину.

Међу непосредним поводима за избор наше теме не треба занемарити аутобиографске моменте из живота једне од најмаркантнијих личности српске књижевности, песника експресионизма, романсијера, драматурга, есејисте, мемоаристе, новинара и дипломате – Милоша Црњанског. Он је детињство и осмогодишње школовање (од треће до осамнаесте године) провео у Темишвару, у периоду од 1896. до 1912., да би се затим накратко поново вратио у Темишвар 1918. године.

Рођен је 1893. године у Чонграду, данашњем граду у Мађарској, а у прошлости у Аустроугарској монархији. Детињство је провео у Иланчи, у Банату и од треће до тринаесте године у Темишвару. Породица Милоша Црњанског се у Темишвар доселила 1896. године. У Темишвару ће Милош Црњански учити прва четири разреда у српској школи. У Темишвару ће 1903. са свега 10 година „бити пелцован од стране др Урбанеца, лекара за пелцовање“ [Ломпар, 2018: 440]. Милош Црњански је 1904. године уписан у први разред Пијаристичке гимназије у Темишвару где учи заједно са Румунима, Мађарима, Немцима, Јеврејима и Србима. У намери да студира ликовне уметности у Бечу или у Минхену, у Темишвару 1912. године пише молбу за стипендију Матице српске, у којој се наглашава његово имовно стање: „Према свом друштвеном положају квалификује се сиромашним“ [Ломпар, 2018: 441].

Из Темишвара Милош Црњански листу „Голуб“ у Сомбору шаље своје радове и у истом листу штампају му 1908. прву песму под насловом *Судба*. У часопису „Босанска вила“ Црњанском излази песма *У почетку беше сјај*.

„Ја сам у том Темишвару писао песме, од детињства. То су биле, углавном, несвесне имитације великих песника и наших родољубивих песника. Тандара, мандара. Пред одлазак из Темишвара, у лето г. 1912. био сам направио једну збирку од тих песама и послао сам је уреднику „Босанске Виле“ Ка-

шиковићу. Он их је у писму много хвалио, али се љутио што су сентименталне. Штампало је једну (*У почетку беше сјај*) Остале ми никад није вратио“ [Црњански, 1993: 172].

„Ја сам, у Темишвару, лудовао за мачевањем, и узимао часове мачевања, код једног професора (Перчич) који је био шампион професора. Иако нисам високог стаса, ни дугих руку, он је једном рекао да ћу побеђивати на утакмицама, јер, са флоретом у руци, имам брзину лудака. Сад ми се то чини јако глупава, али сам се у оно време, од те похвале, надимао, као жаба” [Црњански, 1993].

Након завршетка гимназије Милош Црњански остаје без оца. На инсистирање мајке и ујака из Беча уписује 1912. године Експортну академију у Риједи да би наставио трговачки породични посао. Намерава да упише Војну академију у Београду и постане официр. Међутим, ни те, ни следеће године није био примљен. Напушта студије трговине и уписује медицину у Бечу 1913. године. Нису га задовољиле ни ове студије, те у међувремену слуша предавања из филозофије и историје уметности, фасциниран музејима и уметничким галеријама Беча. Први светски рат га је затекао као студента филозофског факултета у Бечу. Имао је 21 годину када је мобилисан и регрутован да се бори против Србије. Пошто се разболео од тифуса, доспева у болницу, те ће на тај начин избећи страшну судбину да се бори против својих сународника. Но ипак не може да избегне рат, те је након тога упућен на фронт у Галицију. Трауматично искуство из Првог светског рата преобразило је његово естетско биће и можда је управо зато већина његових књижевних ликова са војном каријером, а бол због страдања „на туђ рачун“, повратак из рата, побуна војника и варљива катарза повратника његове непресушне теме. Тако Црњанском и осталим пролазницима, махом официрима, „насред Темишвара, сваке недеље, на тргу свира војна музика“. На истом том тргу у Темишвару Црњански запажа појаву „жене која окреће четворопрег као да је лепеза“ или још упечатљивије „мајора Драгојлова који окреће батаљон као да је лепеза“, затим Берића чијем је сину ампутирана нога за време Првог светског рата“ [Црњански, 1993: 167–171].

„Темишвар је, у моје време (1896/1912), био варош раскошна, модерна, са широким авенијама, великим парковима, веслачким клубовима, на водама, али и индустријским предграђима. Имао је огромна егзерциришта и гробља. Имао је надимак Мали Беч. У срцу вароши био је барокни центар града, са великом, католичком, катедралом, чувеном са концерата Баха, са манастирима католичких фратара, међу којима је један, пијариста, био моја школа. Преко пута католичке катедрале, била је српска Саборна црква, са двором владике, од мрамора, и мала школа мог српског учитеља Берића, код кога сам учио четири основна разреда. Наша црква била је чувена по иконостасу Данила“ [Црњански, 1993: 167–171].

У Темишвару ће кроз црквену школу, српску Саборну цркву, Икону Светог Саве, православно српско гробље, ритуале сахрана и задушница,

народну српску поезију, у немирну дечачку радозналост трајно усадити родољубље и поштовање извора духовности, и неговаће их као најдражу реликвију до краја свог живота. Према речима критичара од свих српских писаца везаних за румунски простор Црњански је „највише остао Темишварац“.

„Раскошан и огроман...Темишвар се звао мали Беч“ [Црњански, 1995: 110]. „Али, поред тог Темишвара, мађарских племића, пролетера и металаца, постојао је и један други Темишвар, коме је моја породица и душом и телом припадала, тада. То је био Темишвар Срба, остатака, варош стара, умирућа, фанатична, верска. Дијаспора, као и Темишвар Јевреја. Тај Темишвар био је срастао са Темишварем туђина, као два сијамска близанца, али окренута леђима. У том Темишвару бранила се свака српска кућа, као барикада. А на свој начин, није та борба била ни без социјалних додатака и узрока” [Црњански, 1993: 170]. „Чудна варош је то била и доцније. А увек некако у вези са Београдом“. „Многи су ме питали како сам дошао до мог језика. Језик је последица живота, кретање од Темишвара, где се није говорило чисто српски, па кретање до Београда и даље, живота мог...“ [Црњански, 1992: 235].

Мало се писало о томе, међутим, да је у исто то време, Тодор Манојловић такође боравио у Темишвару где је служио војни рок 1905-1906. године. Манојловић је рано остао без родитеља и бригу о њему преузела је родбина на чије је инсистирање уписао студије права у Будимпешти. Није наставио породичну традицију и по узору на оца није постао правник јер га право није занимало. Будући да је прекинуо студије права у Будимпешти због одслужења војног рока у Темишвару, наставио је студирање у Нађвараду где је боравио у периоду од 1907. до 1910. године.

Поливалентност стваралаштва и разнолик опус авангардног писца, позоришног и ликовног критичара, историчара уметности и есејисте, песника и зачетника модерне српске драме – Тодора Манојловића – опире се класификовању. По сопственом признању „уметничка и литерарна критика, мало и филозофија, а нарочито проблеми духовне културе“ [Поповић, 2002: 26] биле су његове основне преокупације. У периоду између два светска рата био је секретар, а потом и члан управе српског ПЕН-клуба, секретар Матице српске и професор историје уметности на Уметничкој академији у Београду.

Манојловића је са Црњанским повезивао таленат за публицистику и новинске жанрове. Тодор Манојловић активно учествује у нађварадском књижевном кругу окупљеном око часописа „Нолнар“ (Сутра). Према речима својих савременика у то време Тодор Манојловић је био врсни „књижевни дипломата“ који је зналачки координирао и повезивао књижевне токове и књижевне активности младих поета Нађварада и Темишвара. Тада је почео да пише своје прве стихове на немачком, угледајући се на Георгеа, Рилкеа, Хофманстала, Ничеа и на француске модерне песнике. У овом часопису ће наставити да објављује преводе мађарских песника на немачки језик и пише

своје приказе о ликовној уметности и позоришним представама. Прве ликовно критичке приказе Манојловић објављује 1917. године док су садржајнији *Огледи о сликарима* изашли 1943.

На иницијативу Тодора Манојловића и мађарског писца из Румуније, Золтана Фрања (1887–1978) године 1908. основано је у Темишвару књижевно друштво *Дел* (Југ). Те исте 1908. и наредне године 1909. Манојловић је био врло активан у оквиру поменутог друштва које је такође деловало у знаку песника Ендре Адија и окупљало младе писце и песнике. О Тодору Манојловићу Золтан Фрања пише следеће:

„Тодор Манојловић као члан овог друштва често је путовао између Нађварада и Темишвара. Био је један од најстраственијих бораца током књижевних полемика у хотелу Коронахерцег и један од најактивнијих чланова групе *Дел*. Он је био тај који је обезбеђивао личну везу између нађварадског „Холнапа“ и темишварског „Дела“, односно прихватио је улогу дипломате који повезује ова два књижевна круга, због чега је наизменично проводио време некад у Темишвару, а некад у Нађвараду“ [Немет, 2015: 6].

У листу „Нађварад“ 1923. године објављен је чланак насловљен *Који су остали далеко од Варадина. Холнап наставља рад у Београду*. На једном од књижевних програма у организацији слободног мађарског друштва *Holnap* одржаном у Араду 11. новембра 1909. заједно са песником Енре Ад-ијем наступао је и Тодор Манојловић. Подржавајући овај покрет мађарских модерниста, Манојловић је био присутан од самог оснивања, а остао је у њему као члан све до 1910. Лично је промовисао Адијево стваралаштво, преводио његове песме на немачки језик. Осим тога, у оригиналу је читао поезију Бодлера, Рембоа, Лафорга, што је била околност која му је обезбеђивала улогу јединственог ерудите и несебичног покровитеља у нађварадском кругу.

Тодор Манојловић је често из Нађварда из Мађарске одлазио у Клуж што потврђује запис Ернеа Лигетија, који у једној својој мемоарској забелешци пише да су се у том граду почетком 20. столећа могла наћи и „српска господа“, међу осталима и један високи младић по имену Теодор Манојловић који ће касније постати песник“ [Немет, 2015: 6].

По налазима Миливоја Ненина, година која је обележила сусрет између Милоша Црњанског и Тодора Манојловића је 1913. Подсетимо да је те године на наговор Јована Дучића, Тодор Манојловић објавио свој први текст на српском језику, приказ књиге „Сапутници“ Исидоре Секулић. Манојловић је стао у одбрану тада непознате списатељице, чију прву књигу званична критика није позитивно оценила. Исте те године у „Летопису Матице српске“ објављује есеј *Андрија Ади мађарски лирничар*.

Милош Црњански и Тодор Манојловић стварају у раздобљу које се одликује изразитим еклектицизмом стилских оријентација, а њихова повезаност посебно са немачком и мађарском књижевношћу, те шаренило стилова

(натурализам, импресионизам, симболизам, сецесионизам, естетизам, неоромантизам) упућују на сличност књижевних проседеа којима прибегавају. По доласку у Београд у периоду авангардно-експресионистичких превирања у српској књижевности двадесетих година прошлог века, Милош Црњански и Тодор Манојловић делују уједињено у процесу модернизације српске литературе и естетског превредновања књижевне традиције.

Њихова лирика и данас интригира својим класичним обликом и истовремено модернистичким цртама у слободном стиху и авангардним темама, док њихове текстове о визуелним уметностима краси природна утканост у европски миље. Експресионистички утицај био је израженији код оба аутора јер су имали непосреднији додир са мађарском и немачком књижевношћу, а у Београду, због оријентације на француску књижевност, био је видљивији утицај надреализма тако да су предњачила искуства везана за Париз. Чињеницу да је српском књижевном сценом од почетка прошлог века владала једна изричито француска оријентација поткрепљује незадовољство Тодора Манојловића који апелује на нужну мисију славенства и „реславизацију нашег духа и нашег слова“ [Манојловић, 2007: 97].

Почетак песничког стваралаштва Тодора Манојловића везујемо за Крф. Тодор Манојловић се добровољно прикључио српској војсци 1916. године. По доласку на Крф Манојловић је најпре радио као преводилац с француског и италијанског језика, а потом је 1917. године премештен у службу Пресбириа, при Влади краљевине Србије.

Тодор Манојловић сугерише визије нове филозофије, новог света, нове осећајности, једном речју – нов сензибилитет. Милош Црњански у њему тада препознаје вођу модернизма. Као водећи писци српске авангарде, у потрази за изгубљеним идентитетом, уметнички сензибилитет испољавају кроз све актуелне могућности традиције, залажући су се за ново читање књижевне прошлости успевајући да помире традицију и авангардне уметничке правце. На оваквом идејном простору укрштају се битне сродности, колико и међусобне специфичности ове двојице аутора. Сложиће се обојица у мишљењу да синтеза оног што је наше са модерним европским тенденцијама чини да модерни писци не одбацују и не руше традицију, већ продубљују интересовање за њу, како се изјаснио Тодор Манојловић у есеју *Традиција и доктрина*, из 1931. године.

Према виђењу Јелене Боровине [Боровина, 2011: 164] разлике међу овом двојицом стваралаца биле су свакако условљене и образовањем и културама којима су се дивили: Тако за Манојловића као непревазиђен узор остају Французи, (од Бодлера па све до Аполинера), а за Црњанског Немци.

Заједничко, пак, за Црњанског и Манојловића је интересовање за италијанску културу. И заиста, ренесансни миље Фиренце и Рима којима ће се увек враћати био је драгоцен за њихово стваралаштво. На путовањима по Италији, Манојловић и Црњански време проводе у друштву младих ита-

лијанских уметника и боема, укључујући водеће представнике футуризма. Присетимо се есеја *Бисерни стихови о Венецији* (1935) Милоша Црњанског у којем је у формулисао идеју да су највиши моменти уметности, песништва, сликарства, скулптуре, последица ведрине, безбрижности и радости.

Тодор Манојловић у Минхен одлази 1910. где слуша предавања из историје уметности. Напустивши студије историје уметности у Минхену, кренуо је на прво путовање у Фиренцу (1911). У Дантеовом граду је провео неколико месеци у изучавању уметничких и музејских збирки и ренесансних културних споменика. У Фиренци је спојио своју љубав према културном наслеђу ренесансе, а та искуства ће махом изнети у мемоарском тексту *Моје успомене из футуристичке Фиренце* (1931). Боравиће у Венецији (1912). Пошто је у Базелу где је студирао историју уметности и археологију срећно завршио летњи семестар 1913. године, одлази у Рим (1913). Као резултат овог путовања настаће мемоарски текст *Лето 1913. у Риму*, али и песма *Roma caput mundi* који евоцирају успомене на тренутке његове младости проведене у Риму.

Када је реч о Манојловићевој поезији, Исидора Секулић запазила је декоративну ноту његовог песничког израза, тврдећи да он пева „кићено, богато, сунчано“. Милош Црњански у његовој поезији, међутим, препознаје експлозију боја - „барок који испод раскоши крије тишину“.

Тодор Манојловић се уз Милоша Црњанског, у међуратном периоду програмски определио за аутономију песничког стварања и увођење слободног стиха, односно напуштање спутавајућих метричких конвенција и настојање да у песми фиксира душевна стања. И Милош Црњански у свом познатом есеју *За слободни стих* (1922) наводи да је *слободни ритам везан за расположење*. Бранио је уметничково право на надахнуће које је схватао као укрштај разума и интуиције. У духу експресионизма песништву је приписивао космичке димензије, а у поезији трагао за бесконачним. У приказу Манојловићеве збирке песама *Ритмови* (1922) Црњански уочава „класичну интонацију” и недостатак футуристичности.

Мелодичан, елегичан, сензуалан, модерни следбеник Бранка Радичевића, Милош Црњански, ће у преломном тренутку свог стваралаштва раскинути са парнасом и симболизмом, одбацити социјални утилитаризам и промовисати болно, цинично, дефетистичко певање повратника из рата.

У његовом се животу и књижевном делу идентификују сви немири и преображаји времена у којем је живео. Своју младост Милош Црњански провео је у градовима Аустроугарског царства, од Беча до Опатије, Ријеке и Новог Сада. Улази у дипломатију. После Првог светског рата борави у Београду, Паризу, Фиренци, Берлину, Риму и Мадриду. На почетку Другог светског рата, Црњански је евакуисан из Рима и преко Мадрида и Лисабона августа 1941. одлази у у политичку и духовну емиграцију у Лондон. Тамо је провео други светски рат и време после рата, све до 1965. године када се

враћа у земљу. У овом периоду био је скоро одсутан из књижевног живота у земљи. Године 1963. на позив издавача који је објавио роман *Сеобе* на немачком језику, путује у Немачку, Минхен, Штутгарт, Дармштат и Франкфурт. Године 1969. путује у Италију, Рим и Фиренцу.

Након капитулације Аустроугарске и Немачке, Црњански се враћа из рата и активно се укључује у књижевни живот Загреба, сарађује у часопису „Књижевни Југ“ где објављује највећи део своје лирике³. Завршава студије у Београду, ради као професор у гимназији и као новинар. Ово је плодно раздобље за његово лирско стваралаштво, будући да се нашао на челу авангардне српске књижевности. Његов жестоки успон везан је за покрет експресиониста које предводи. Уредник је књижевног часописа „Дан“ и водећи је песник модерниста.

Значајан текст за истраживање аустројског и немачког експресионизма из публицистике Црњанског представљају *I Писма из Париза (Беч)*, настала 1921. након његовог обилазак Беча и Минхена на путу за Париз. Наводимо текстове Милоша Црњанског о Немачкој који настају приликом његовог дипломатског ангажмана у Берлину (1927-1928). Путопис *Ирис Берлина* је средишњи део путописне збирке *Књига о Немачкој* (1931) која је инспирисана управо доживљајима Црњанског током овог периода. Црњански поново путује у Немачку (1935-1938). Црњански такође пише новинске репортаже са Крфа (1925). Текстови о северним земљама, Шведској и Данској, настали су приликом његових путовања по Скандинавији (1936). Репортаже о грађанском рату у Шпанији настале су у току његовог боравка у својству новинара у овој земљи (1933 и 1937). Извештаји о Италији настали су након службеног преласка из Берлина у Рим (1938). Живот Милоша Црњанског у Риму уочи рата и живот наратора у књизи *Код Хиперборејаца* открива аутентичан доживљај стварности. Вредно је споменути и остале текстове који су искључиво плод оваквог његовог културног самоодређења: рани путопис *Љубав у Тоскани*, текст о пацифистичкој Данској - *Најчуднији споменик палима у рату* (27. новембар 1936), *Викинги и Сколди на Исланду*, *Исланд, далеко острво*, *На фронту пред Мадридом* (17. јун 1937), *Берлин мајстор дипломатске игре* (7. јул 1937), *Хитлер као централист* (22. мај 1937), *Минхен*, *Између Париза и Рима* и др.

Из наведене аутобиографске и библиографске скице Милоша Црњанског пада у очи мноштво географских назива, боја, експресионистичка отвореност простора и експресионистичка бујност приповедања. Ови текстови Црњанског, са друге стране, представљају израз трагања за новом стварношћу и трансформације експресионистичког проседеа у документарни поступак.

³ „Књижевни Југ“ излазио је од јануара 1918. до децембра 1919. у Загребу и окупио је око себе југословенски оријентисане интелектуалце Аустро-угарске Монархије. Укупно се појавило 4 књиге. Милош Црњански био је уредник четврте књиге.

Експресионистички доживљени ратни догађаји и ратне катаклизме највећег мађарског лиричара Ендре Адија (Ady Endre 1877-1919) инспирисали су Милоша Црњанског у чијем опусу повратак из рата има посебан статус. Модерна поезија Ендре Адија нарочито је надахнула Тодора Манојловића који ће постати један од његових најзначајнијих преводилаца на српски језик и пријатељ до краја живота.

Дугачак поетски пут од *Дневника о Чарнојевићу* до *Романа о Лондону* поред болног искуства галицијског ратишта, укључује и тешко искуство емиграције и повратка у земљу која више није иста. Стога није случајно осећање страности уткано у језгро књижевног искуства Црњанског.

Читава животни пут Милоша Црњанског заправо пролази под знаком сеоба. Опчињеност далеким Уралом и Суматром, плаветнило неба, снежни врхови планина, далека пространства која маме на сеобе, леви предели у којима се лепо умире, обележиће његово целокупно стваралаштво. То ново осећање песник назива суматраизмом по песми *Суматра* и *Објашњење Суматре* (1920). Милош Црњански открива да је лирски субјект песме *Суматра* повратник из рата који се кући враћа возом. Књижевни јунак Чарнојевић, носилац имена вође велике Сеобе, нигде није код куће, свуда је странац – у завичају, у краковској болници, у галицијским шумама. Побуњени војник коме је доста крви и ратног бесмисла и његов повратак кући окосница је збирке од педесетак песама – *Лирике Итаке*. Сам наслов *Лирика Итаке* призива лутања Одисеја. Итака је његова домовина, непозната земља нове лирике са старим историјским конотацијама. Песме су распоређене у три циклуса: „Видовданске песме“, „Нове сенке“ и „Стихови улица“.

Додајмо и податак да је првобитна књижевна-критичка рецепција првога издања *Лирике Итаке* (1919) била врло контрадикторна и чак претежно негативна⁴. Поводом објављивања ове збирке Тодор Манојловић је потврдио да је те 1919. ова збирка „фрапирала слободом казивања ствари које се дотле у стиху нису смеле ни поменути“. Песник се обрачунава с националним митовима, руга се слави средњег века, баца у блато идоле и све песме су му у знаку пораза, вешала и смрти. „Видовданске песме“ назив нису добиле по Косову, већ по Гаврилу Принципу. Жена је флуидна, нестварна као нимфа или вила из бајке. Све се распада, видљиво постаје невидљиво, биће у небиће, а на крају остају само тајанствене везе међу стварима које успостављају нову присност између песника и света.

„Други књижевни живот“ Црњански почиње педесетих година када објављује до смрти дела која надвисују младалачки период. Појаву књиге *Итака и коментари* везујемо за 1959 и 1960. годину.

⁴ Видети напис *Црњански и критичари* Станислава Винавера (1920) или расправе у „Српском књижевном гласнику“ (1921) око старог и новог у књижевности до есеја Исидоре Секулић *Немири у књижевности* (1924) и др.

Црњански и Манојловић били су редовни читаоци мађарског часописа *Nyugat* (Запад). Важну улогу у припремању матинеа *Nyugat*-а у Темишвару одиграо је управо Манојловић. Пропагирајући мађарске пице и преведећи њихова дела на немачки језик, радећи за часописе из Будимпеште, Темишвара, Тргу Муреша, Арада, Тодор Манојловић је уградио у румунску културу вишеслојност. На истом путу је био и Милош Црњански који је показивао изванредну упућеност у румунске, мађарске и немачке прилике и менталитет припадника ове националне мањине у Војводини. О томе сведочи његов мање познат текст *Жомбољ на точковима*, објављен у „Политици“ 1923. године, који садржи документарни дискурс о војвођанским Немцима и потписивању конвенције о преласку поменуте вароши и неколицине других села у Румунију, у замену за места насељена српским живљем. Црњански, у то време дописних „Политике“, упутио се у Банат, како би са лица места известио о варошици у којој живи „четрнаест хиљада Шваба, од којих су врло многи милионери“. Како види Црњански, стицање материјалних добара, због којег су „Швабе“, поносне на своје богатство и национални идентитет, „охоло“ се размећу и презириво односе према припадницима других националности, омаловажавајући како Србе, тако и Румуне [Црњански, 1995: 72–76].

Обојица су били на мети оштре академске искључивости књижевних и уметничких ауторитета, те ће се стога неминовно наћи на листи неподобних „реакционарних“ писаца. Послератни период обележен је Црњанско-вим неслагањем са званичном југословенском комунистичком идеологијом. Познато је да је Црњанског конзервативни београдски литерарни круг оптужио управо зато што је у домаћу књижевност унео експресионистичка стремљења и „Адијев поетски дух“, нарочито у годинама после првог светског рата. У годинама између два рата Милош Црњански текстуализује своје интересовање за мађарску књижевност студијом *Нови Маџари* и написом о *Адију*. Нападан је Манојловић и као песник и као критичар. У атмосфери борбе против академских ауторитета (Јован Скерлић, Богдан Поповић) који су се према свакој новој идеји односили с непријатељством, Манојловић ствара есеје о одабраним домаћим (Лази Костићу, Владиславу Петковићу Дису, Исидори Секулић...) и страним ауторима са намером да оживи оне представнике књижевне традиције на које се и сам као песник угледао.

У књизи *Авангардна поезија* (1984) Р. Вучковић је у оквиру поглавља *Српска авангардна лирика* у чисто космичко песништво уврстио поезију Милоша Црњанског и „бајке“ Тодора Манојловића.

Као оснивачи *Групе уметника* и каснији чланови литерарне групе *Алфа*, Тодор Манојловић и Милош Црњански били су блиски по својој ширини ерудиције, по свом космополитизму, као и по новим вредновањима књижевноуметничких епоха. У сагледавању доприноса Тодора Манојловића раду *Групе уметника*, Милош Црњански је издвојио песникову склоност ка теоријској синтези која је очигледно последица активног учешћа

у уметничким покретима у иностранству пре рата. Црњански је много це-нио одлучност Тодора Манојловића да у српску културу уведе иновације у погледу песничке форме и стиха. Према признању Милоша Црњанског „Тодор Манојловић био је омиљен због своје класичне мирноће и жовијалности. Нико није знао боље од њега „утицаје и „примере“ туђинске, у нашој предратној књижевности. Живећи сасвим као естет, није познавао „наше прилике“ [Црњански, 1991: 35].

Најпре је 1919. године основан часопис „Дан“ под уредништвом Милоша Црњанског. Укључивање у контекст модерних стремљења у европској и светској књижевности био је задатак библиотеке „Албатрос“ која је основана 1921. године, а чији је уредник заједно са Станиславом Винавером био управо Тодор Манојловић. Рад ове библиотеке остао је упамћен по томе што су овде штампани: *Дневник о Чарнојевићу* Милоша Црњанског, *Бурлеска господина Перуна бога грома* Растка Петровића и *Громобран свемира* Станислава Винавера.

Занимљиво је да у исто време 1921. у часопису „Мисао“ интезивно сарађују и Милош Црњански и Тодор Манојловић, те се њихова активност може узети за окосницу авангардне мисли. Показујући отклон од дотадашњег канонизованог песничког стварања и пледирајући за садржајне и формалне песничке новине, објављују манифесте који варирају идеје космичког, апстрактног експресионизма. Есеј *Интуитивна лирика* (1922) Тодора Манојловића објављен је у часопису „Мисао“, а *Објашњење Суматре* (1920) Милоша Црњанског у часопису „Српски књижевни гласник“. У свом познатом есеју, Манојловић је узео хијероглифе за пример уметничког дела: иза слике која се на први поглед види, крије се значење тога симбола. У свом највећем делу овај текст је похвала интуицији и мистичком сазнању насупротив рационалној интелигенцији.

„Свака је поезија, уопште и у својој најдубљој суштини, индивидуалистичка. Она извире из оног најдубљег, најживљег личног осећања, из оног најчистијег и најчвршћег језгра душе које, непомућено конвенционализмима и наметнутостима методског и практичног мишљења, крије у себи наше најсопственије и најдрагоценије Ја, нашу, истовремено, светлу и тајанствену додирну тачку са метафизичким светом – и тиме и ону даље необјашњиву моћ духовног и уметничког стварања“ [Манојловић, 2015: 195].

Селективна библиографија текстова Тодора Манојловића објављених у часопису „Мисао“ (1922–1923): *Живот, Незнани чаробници, Интуитивна лирика, Озарена меланхолија, Пета југословенска уметничка изложба, Песник паликућа и четири храбра ватрогасца, „Крила“ Станислава Кракова, Дух футуризма, Сликарска изложба Живорада Настасијевића, Ватромети* и др. показује отклон од дотадашњег канонизованог песничког стварања.

О продуктивности Тодора Манојловића сведочи и следећи избор из његове библиографије. Песничка збирка Тодора Манојловића, *Ватромети*

и *бајка о Актеону*, објављена је 1928. Збирка поезије насловљена *Песме мога двојника* изашла је 1958. године. Током 1928. године објавио је Манојловић есеј насловљен *Бергсонова естетика* у часопису „Живот и рад“, а потом и есеј *Гијом Аполинер* који је објављен у „Страном прегледу“. Проширени есеј о Бодлеру Манојловић је објавио у часопису „Нова смена“ 1938. године. Есеј *Традиција и доктрина* објављен 1931. године био је увертира за најзначајније критичко и књижевно-историјско дело на српском језику посвећено развојним тенденцијама модерног песништва, *Основе и развој модерне поезије*⁵. Ова књига есеја сматра се капиталним делом Тодора Манојловића и можда највереднијим манифестом новог духа. Есеј *Наша модерна поезија* штампан је у часопису „Огледи“ (1944). У огледима објављеним након другог светског рата, излазе *Слово о поезији* (1953) и *Из првог доба нашег модернизма* (1956). Тодор Манојловић се у форми мемоара присећа међуратног периода и модернистичке одбране дела Лазе Костића. Године 1951. Манојловић објављује текст о Пери Добриновићу. Постхумно је објављена књига Тодора Манојловића насловљена *Ближе великом Сунцу* (1968).

Суптилан преображај из лирског у драмско казивање и историјску реалност присутно је код обојице стваралаца. Тодор Манојловић и Милош Црњански остаће запажени по изражајним прилозима драмској књижевности који осветљавају српску краљевску историју, али и модерну историју владара и дворова уопште. Као драмски ствараоци показале блискост у избору мотива и у уметничком обликовању реалних историјских догађаја и личности. Тако драмска дела Милоша Црњанског осликавају карактере попут Бранка Радичевића у комаду *Маска*, Александра Обреновића у историјској драми *Конак* или Николе Тесле у драми *Тесла*. Године 1917. године Тодор Манојловић ће објавити драмски првенац насловљен *Европа и Немци*. За тај период везујемо афирмацију новог уметничког облика – „песничке драме“. Драма *Центрифугални играч*, у четири чина Тодора Манојловића је премијерно изведена 1930. године. Песничка драма Тодора Манојловића – *Центрифугални играч* као и лирски роман Милоша Црњанског, *Дневник о Чарнојевићу* (1920), додатно показују у којој мери је лирика почетком XX века утицала на друге жанрове, значајно модификујући их.

Премијера Манојловићевог историјског комада *Опчињени краљ* изведена је у Народном позоришту у Београду 1936. године. Не треба сметну-

⁵ Студија *Основе и развој модерне поезије* настала је као резултат неслагања са ауторитарном поетиком коју су у српској средини утемељили и неговали Богдан Поповић и Јован Скерлић. Остала је у рукопису све до 1979. године, када је критичко издање рукописа приредио Жељко Ђурић за *Зборник МС за књижевност и језик* (књига XXVII, свеске 1, 2 и 3). Студију Тодора Манојловића приредио је затим Гојко Тешић (1987) за библиотеку *Нови Албатрос* уредника Мирослава Јосића Вишњића, а потом и у оквиру *Изабраних дела* Тодора Манојловића (1998). Издања Гојка Тешића са исцрпним белешкама, напоменама и коментарима знатно се разликују од критичког издања Жељка Ђурића.

ти с ума да Милош Црњански, у роману *Кап шпанске крви* (1932) и Тодор Манојловић, у историјској драми *Опчињени краљ* (1936) која је постхумно објављена, 1977. године, нису одолели изазову да чињенични домен фикције овере аутентизујућим историјским ликовима какви су уметница Лола Монтез (Maria Dolores Elisa Gilbert) и краљ Лудвиг I (Ludwig I Wittelsbach) чије су биографске фрагменте транспоновили у своја дела.

Закључак

Страст за путовањем која је пратила Тодора Манојловића и Милоша Црњанског од ране младости, удружена са авангардним топосом бекства учинила је да се њихова есејистичка и животна прича разграна широм Европе и света. Укључивање у контекст модерних стремљења у европској и светској књижевности, увид у супериорнију културу свакако су модификовали ставове оба аутора о правцима развоја њихове националне културе. Овакве идентитетске одреднице омогућиле су Црњанском и Манојловићу убедљиво отварање пута српској модерној књижевности које је засновано на укрштају различитих традиција наше културе, на свестраном познавању културног простора усмереног ка Бечу и Пешти колико и ка великом Руском царству.

Литерарни опус Тодора Манојловића је дуго времена био маргинализован у српској књижевној историографији и то је један од разлога што се данас мало говори о овом аутору у румунском културном миљеу. Извесно је да је Темишвар био једна од омиљених станица Тодора Манојловића и Милоша Црњанског. Поставши сваки на свој начин део традиције румунског народа, у намери да међу другима остану своји и очувају корене, трудили су се да однегују култ српске књижевности и традиције.

Румунија, насељена Србима, имала је предност због свог латинског порекла које јој је отварало путеве према сродним народима на Западу. Иако су били Срби, Манојловић и Црњански читали су на књижевним матинеима, организовали вечери полемике, подржавајући покрет мађарских модерних у Румунији. Експресионистички утицај био је израженији код оба аутора јер су имали непосреднији додир са мађарском и немачком књижевношћу. Није било случајно њихово познавање мађарског и немачког културног миљеа. Приметиће Црњански да се „модерна српска књижевност није стварала у слободној Србији, коју називају југословенским Пијемонтом, него у Војводини, која је припадала Мађарској“ [Црњански, 1991: 43].

Усмерени на интертекстуална путовања и паралелне наративне универзуме, односно принципе које користе Манојловић и Црњански у обликовању историјских књижевних ликова, можемо да закључимо да постоје блискости које се остварују њиховим дубоким прожимањем. Ово прожи-

мање присутно је како на плану обликовања мотива, тако и на плану историјско-књижевних синтеза које показују.

Оставимо ли сада по страни њихове најпре афинитетске и тематске сродности и сусрете, истородна теоријска полазишта и поетичке репере есејистичке и путописне делатности на плану књижевно-критичке и књижевно-историјске активности, а затим и на плану позоришних и ликовних интересовања и сл., питање које нам се намеће је следеће: Како је могуће да тако два слична темперамента и релативно сличне биографије и искуства могу имати тако различите књижевне судбине?

Црњански је данас можда после Андрића, највећи писац српске књижевности XX века, док је Манојловићев свет речи остао у знатно скровитијој хемисфери. Сасвим је извесно да сјај дела Милоша Црњанског у Темишвару не пролази и да у поређењу са њим, Тодор Манојловић носи „етикету заборављеног писца“ у Темишвару. Стога овим радом покушавамо да исправимо неправду према овом ствараоцу који је допринео расветљавању српско-румунско-мађарских веза у Темишвару, а који као да је на тренутак заборавио на њега.

Литература

- Андраш, 1977: D. Andraš, *Mostovi uzajamnosti, o jugoslovensko-mađarskim kulturnim i književnim vezama*. (Radivoj Ćirpanov). Novi Sad: Radnički univerzitet.
- Боровина, 2011: J. Borovina, *Vatrometi i Bajka o Akteonu između Lirike Itake i Otkrovenja*. Zrenjanin: *Ulaznica*, br. 224–225.
- Вучковић, 1979: R. Vučković, *Poetika hrvatskog i srpskog ekspresionizma*. Sarajevo. 199-205.
- Вучковић, 1984: Р. Вучковић, *Авангардна поезија*. Бања Лука.
- Деретић, 2016: J. Деретић, *Пут српске књижевности. Идентитет, границе, тежње*. Зрењанин: Sezam book.
- Ђурић, 1978: Ž. Đurić, Todor Manojlović i italijanska književnost, u: *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*. knj. XXV/2, 289–320.
- Живковић, 1998: Д. Живковић, *Европски оквири српске књижевности VI*. Београд: Просвета.
- Јованов, 2008: J. Jovanov, *Todor Manojlović – građanin sveta* (Priredila Jasna Jovanov). Novi Sad: Spomen zbirka Pavla Beljanskog.
- Константиновић, 1975: R. Konstantinović, Obrnuti život zmiје Todora Manojlovića, u: *Treći program*, VII/27, 259–299.
- Ломпар, 2005: М. Ломпар, *Књига о Црњанском* (Приредио Мило Ломпар). Београд: Српска књижевна задруга.
- Ломпар, 2018: М. Ломпар, *Милош Црњански-Биографија једног осећања*. Нови Сад: Православна реч.

- Манојловић, 1977: Т. Manojlović, Опčинјени кралј, у: *Drame. Todor Manojlović* (Priredila M. Frajnd). Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“, 229–324.
- Манојловић, 1987: Т. Манојловић, Сећање на књижевни Београд пре четири деценије, у: *Основе и развој модерне поезије*. Београд: Завод за издавачку делатност „Филип Вишњић“.
- Манојловић, 2007: Т. Манојловић, Наши сарадници. Интимна говорница (Приредно Дејан Матић), у: електронски часопис за књижевност и уметност *Трећу мрг*, година IV, бр. 16.
- Манојловић, 2010: Т. Manojlović, *Pozorišna kritika* (priredila Marta Frajnd). Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka.
- Манојловић, 2015: Т. Manojlović, Nemačka duhovna previranja u 19. veku, u: *Srbi i Nemci* (Priredio Milorad Sofronijević). Pančevo: Mali Nemo. 187–207.
- Мунћан, 2010: И. Мунћан, *Наше горе лист*. Темишвар: Савез Срба у Румунији.
- Недић, 1975: М. Nedić, *Pisci između dva rata kao kritičari*, predgovor u *Pisci i kritičari posle prvog svetskog rata*. Novi Sad: Matica srpska · Institut za književnost i umetnost. 33–36.
- Немет, 2015: F. Nemet, *U Adijevom krugu, Todor Manojlović između Nađvarada, Temišvara i Arada 1907–1910*. (Prevela Erna Zedi). Zrenjanin / Senta: Gradska narodna biblioteka.
- Ненин, 2006: М. Nenin, *Slučajna knjiga, Kolaž o Todoru Manojloviću*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka.
- Пантић, 1989: М. Pantić, Eсејистика Тодора Манојловића, у: *Književnost*, XLIV/5, 783–789.
- Пантић, 2001: М. Pantić, *Kritičari i pisci o Todoru Manojloviću* (Priredio M. Pantić). Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka.
- Павловић, 1968: В. М. Pavlović, Gijom Apoliner i Todor Manojlović, у: *Letopis Matice srpske*. Novi Sad. Knj. 402/2, 251–264.
- Поповић, 2002: Р. Поповић, *Грађанин света, Живот Тодора Манојловића*. Зрењанин: Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“.
- Ређеп, 1968: D. Ređer, Todor Manojlović, у: *Bliže velikom Suncu*. Zrenjanin. 7–14.
- Тешић, 2000: Г. Тешић, Тодор Манојловић „Интуитивна лирика“, у: *Васионски самовар: антологија југоавангарде 1902–1934, манифести и поезија, (српска авангарда)*. Београд, св. 1.
- Тешић, 2005а: Г. Tešić, Novi sjaj Tadora Manojlovića, у: *Otkrovenje srpske avangarde*. Beograd: Čigoja štampa · Institut za književnost i umetnost. 199–204.
- Тешић, 2005б: Г. Tešić, „Slučaj Laza Kostić“ u avangardnom kontekstu (na primeru kritičkog diskursa Tadora Manojlovića, у: *Otkrovenje srpske avangarde*. Beograd: Čigoja štampa · Institut za književnost i umetnost. 205–218.

- Црњански, 1991а: М. Црњански, Ритмови Тодора Манојловића, у: *Есеји и прикази*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада. 138–140.
- Црњански, 1991б: М. Црњански, Утицаји мађарске литературе, у *Есеји и прикази*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада. 43–45.
- Црњански, 1992: М. Црњански, Испунио сам своју судбину, у: *Сабрани интервјуи*. Београд.
- Црњански, 1993: М. Црњански, Црњански у Темишвару, у *Лирика* (Приредио Ж. Стојковић). Београд.
- Црњански, 1995а: М. Црњански, Жомбољ на точковима, у: *Путописи II, Путевима разним* (Приредио Никола Бертолино). Београд: Задужбина Милоша Црњанског · БИГЗ · Српска књижевна задруга. 72–76.
- Црњански, 1995б: М. Црњански, Наш Темишвар, у: *Путописи II, Путевима разним*, (Приредио Никола Бертолино). Београд: Задужбина Милоша Црњанског · БИГЗ · Српска књижевна задруга. 110–113.
- Црњански, 2000: М. Crnjanski, *Kap španske krvi, roman o ženskoj ćudljivosti*. Beograd: Jugoslovenska knjiga.
- Црњански, 2001: М. Crnjanski, *Ritmovi Todora Manojlovića*, u: *Kritičari i pisci o Todoru Manojloviću*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka. 7–8.

Octavia I. Nedelcu
Lidija V. Čolević

THE SPIRIT OF THE SERBIAN AVANT-GARDE IN THE CITY OF TIMIȘOARA TODOR MANOJLOVIĆ, MILOŠ CRNJANSKI

Summary

Todor Manojlović and Miloš Crnjanski find their creative identity in the diversity of the cultural backgrounds that led to their formation as writers. We are talking about the Serbian, Hungarian, German, English, Italian and Romanian climates they were exposed to. Given the fact that a lot has been written about the influence that the city of Timișoara had on Crnjanski, we will attempt to point out to which extent the time Todor Manojlović spent in Romania put a significant mark on his entire literary work.

Key words: Todor Manojlović, Miloš Crnjanski, The city of Timișoara, modern European poetry, Avant-garde, Ady Endre.

